

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО В ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ РОЗВИТКУ ІСТОРІЇ

А.М.Чорна

аспірант Одеського національного політехнічного університету

У статті доводиться, що філософський аналіз раціонального та ірраціонального активізує культурно-наукове відродження та творення історичної науки.

Ключові слова: раціональне, ірраціональне, історія, циклічність, лінійність.

Добре відомо, що наука являє собою сферу людської діяльності, завдяки якій здійснюються розробка та систематизація об'єктивних знань про дійсність. До основних рис науки відносять її кумулятивність (тобто здатність накопичувати знання), самоцінність (тобто генерація знання заради самого себе), систематичність (здатність об'єднувати різномірну інформацію, використовуючи певні принципи) і, нарешті, раціональність (тобто перехід від інтуїтивного знання до опори на розум та аргументованість). Остання, слід зазначити, характеризується різномірними формами, в тому числі розсудковою та розумовою. Розсудкова раціональність спирається на закони логіки, тоді як в основі розумової раціональності лежить критичний аналіз і добір критеріїв визначення її ступеня. Таким чином, якщо раціональність цілком визначається своїми критеріями, то вибір таких критеріїв не може бути обґрунтований раціонально і відбувається за підставами, які носять ірраціональний характер. Більш того, сама необхідність перегляду системи критеріїв, яка виникає час від часу, є також проявом ірраціональності, хоча обговорення таких критеріїв, як правило, носить раціональний характер, але в іншому вимірі. Отже, у науці актуальною постає проблема співвідношення раціонального та ірраціонального. Особливо яскраво це простежується у дисциплінах соціально-гуманітарного циклу, оскільки суспільство і людина являють собою об'єкти з помітним ступенем ірраціональності. Саме тому метою даної статті є дослідження співіснування (єдності) і взаємопереходи раціонального та ірраціонального в рамках існуючих історіософських концепцій.

До проблеми співвідношення раціонального та ірраціонального звертались всесвітньо відомі вчені: Б.Паскаль, І.Кант, Г.В.Ф.Гегель, А.Шопенгауер, Ч.С.Пірс, А.Ейнштейн, Л.Вітгенштейн, К.Леві-Строс, Х.Патнем, М.Полані, К.Ясперс, З.Фрейд, К.Юнг, А.Адлер, М.Еліаде, Х.-Г.Гадамер, Ж.Деррида, М.Фуко, Ю.Хабер-

мас, Дж.Холтон, М.Хайдеггер, К.Хюбнер, М.Томпсон [9, 20]. Для глибокого та ґрунтовного аналізу „взаємовідносин” цих двох філософських категорій необхідно насамперед чітко сформулювати їх дефініції. Джерела формування класичної концепції раціональності сягають ще часів античності, зокрема зустрічаються у вченні Платона про ідеї. Раціоналізм як філософська традиція виникає в XVII ст. коли вперше став широко застосовуватись експериментальний метод дослідження. У більшості філософів XVII – XIX ст. ми знаходимо ідеї розумності буття (у різних пропорціях), можливості його раціонального пізнання і перетворення. Просвітники не враховували той факт, що контекст понять „раціональне” та „раціональність” залежить від того, відносно якого протиставлення та зіставлення виникають ці поняття. Чи протиставиться раціональна думка античності, середньовічна віра, чи то догматизм забобонів, ірраціональному, що втілюється у формі волі, життя, інстинктів, несвідомого, тощо [1, 9].

І хоча з самого початку в раціоналізмі існували переоцінка, перебільшення раціонального елементу в пізнанні, науці, етиці, в соціальному житті, ця філософська течія відіграла в основному позитивну роль. Раціональні елементи у філософії схоласта П.Абеляра (XII ст.) відіграли позитивну роль навіть у біблеїстиці, в християнському віровченні.

Під впливом раціоналізму сформувалась раціоналістична культура людства, яка протистоїть ірраціональній.

Філософія завжди прагне відповісти (відкрито, або приховано) на питання: наскільки розумно (раціонально) влаштований світ, життя людства, як реорганізувати суспільство і людину, людей між собою були раціональними. При цьому, філософська думка зайнята не тільки повторенням і відтворенням старого, але й реорганізацією, модернізацією суспільства, що орієнтують на трансформаційні дії, на

старі системи самої раціональної культури, які підлягають заміні, або модернізації [9, 115].

Виникнення раціоналізму базувалося на аксіоматиці, як результату розвитку теорії і практики. Ця аксіоматика була зорієнтована на варіації, тому і можливі раціональні перетворення.

У Новий час виникають ірраціоналістичні філософські концепції, що створені на противагу класичній раціоналістичній концепції. Перші паростки спекулятивного ірраціоналізму XVIII ст. зазнали філософи, які вважалися раціоналістами – І.Кант і Г.Гегель. Їхня діалектико-спекулятивна парадигма мислення визначала випадковість і невизначеність у раціональному виборі, що ставало підґрунтям ірраціонального.

Проблему протистояння раціоналізму і ірраціоналізму найгостріше поставив А.Шопенгауер, а О.Конт, зміцнив позиції раціоналізму в ідеях позитивізму.

Науковий прогрес значною мірою пов'язаний із вирішенням суперечностей між теорією і практикою (новими фактами) в середині самої теорії, але наука розглядає такі суперечності як результат недосконалості процесу пізнання в системі мислення. Завдяки науці існує розв'язання таких суперечностей, уточнення фактів, пошук несуперечливих теорій.

Однак, середина XIX ст. знаменується для філософії докорінними змінами, пов'язаними не тільки з виникненням різних шкіл кантіанства, гегельянства, із зародженням марксизму (спочатку як гілки молодогегельянства), становленням позитивізму, але і з розвитком ірраціоналізму, який не відкидав науку, її практичне значення для життя людини, але відмовляв їй у можливості знайти надійний спосіб пізнання світу самої людини.

Серед суспільствознавців, діяльність яких була ознакою повороту від класичної філософії (не тільки німецької) до посткласичної, був один з фундаторів ірраціоналізму – Серен К'єркегор, датський філософ, теолог, письменник [8, 13]. Він відсуває раціональну науку з першого місця, оскільки вважає, що ніякі наукові раціональні методи не підходять до пізнання людини. Це можливо тільки за допомогою саморефлексійних відчуттів. Людина та її екзистенція стають для К'єркегора та його послідовників предметом позанаукового, ірраціонального типу пізнання, коли людина розглядається як надприродне, боже творіння. К'єркегор не приймає раціоналізм як теорію пізнання, в основі якої лежить всезагальність та необхідність, логічні, понятійні основи знання, або притаманні розуму від народження,

або такі, що існують у межі розуму до пізнання, а досвід лише стимулює їх реалізацію.

Для А.Шопенгауера основним життєвим початком є не пізнавальна активність і здатність людини, а воля, як несвідома життєва сила. Тим самим, життєва сила та вольове напруження вийшло на перший план, відтісняючи рацію на другорядну роль. Наука за А.Шопенгауером, не має і не може мати кінцевої мети [11, 96].

У цьому випадку виникає питання: є універсум раціональним, чи він у своїй основі ірраціональний, а тому непізнаваний і непередбачуваний. Перевага беззаперечно віддається ірраціоналізму, тому раціональне пізнання не може дати надійного результату, а проникнути у буттєві глибини можна тільки за допомогою інтуїції, осягнення. Раціональність не може дати усі відповіді на актуальні питання життя. І тоді на допомогу можуть прийти як інтуїція, так і осягання.

Але в світоглядному і методологічному значеннях некоректно розводити раціональне та ірраціональне в різні площини. Свідоме заперечення раціонального без ірраціонального шарів буття веде до трагічних наслідків – виникає хибна теоретична схема буття і свідомості, формується помилкове уявлення про універсум і місце людини в ньому.

У гносеологічному значенні під раціональністю часто розуміють логічно обґрунтоване та систематизоване знання (Хайдеггер). В онтологічному – це предмет, явище, дія, в основі яких лежить закон, формоутворення, порядок. Згідно з Н.С.Мудрагей, ірраціональне також має два тлумачення. При першому підході, ірраціональним можна вважати все те, що може бути раціоналізоване внаслідок процесу пізнання (так зване „ще-не-раціональне”). У дусі кантіанського формалізму – це об'єкт або явище, яке спочатку постає як дещо непізнаване, невідоме. При другому підході – ірраціональне визнається в його абсолютному значенні (так зване „іраціональне саме-по-собі”) – те, що в принципі не є пізнаваним. Це кантіанська „річ-у-собі” [6, 71].

Дещо інший підхід до трактування змісту поняття „іраціональне” пропонує А.А.Новіков. За ним, іраціональне у своєму первинному тлумаченні являє собою позарозумну форму неінтелектуальної діяльності людини, що існує поруч із логічним мисленням. Друге значення цього терміну є фактично похідною від раціонального і може бути представлене, як логічна, пізнавальна та ціннісна альтернатива раціональному. При такому підході іраціональне виступає як антагоніст раціонального і формує разом з ним два полюси взаємовиклю-

чаючих одне одного понять. „Ірраціональне саме-по-собі” не поступається розуму своєю природою і формує своєрідну „нішу”, не посягаючи на „чужу територію” [6, 30].

Звернемося тепер до проблеми визначення межі поміж раціональним та ірраціональним. В історії її розв'язку сформувалися два домінуючих підходи. Один з них, що постійно підкріплюється даними науково-технічного прогресу, свідчить про розширення „території” раціонального за рахунок „поглинання площі”, „окупованої” ірраціональним. У рамках цієї парадигми можливі, в свою чергу, дві перспективи: повної трансформації нераціонального у раціональне, або (внаслідок „невичерпності” ірраціонального) постійного і нескінченного зсуву межі в бік раціонального.

Другий підхід засновано на рівноправності „ірраціонального самого-по-собі” з раціональним. Завдяки цьому факту людина є здатною осягати невідоме, не користуючись органами відчуття, наприклад, через віру.

Аналіз категорій раціонального та ірраціонального дає змогу виокремити ці елементи в основних концепціях розвитку історії.

В уявленні класичної концепції раціонального, історія виступала як така, що підкорюється позаземним законам, проте, які розум здатний раціонально осягнути. А сам пізнавальний процес в історичному ракурсі трактувався як шлях відкриття нових закономірностей, як безмежне розширення пізнаваного.

Світоглядні установки, зіткнувшись із зовнішнім світом, трансформуються в соціумі у реальний світ. Саме вони багато в чому визначають рух і характер історичного процесу, життєздатність людства. Проте, історію неможливо остаточно раціонально зрозуміти.

Історичному процесові властиві цикли, фази, типи та характери соціальних організмів. У сучасній науці існує два підходи до класифікації концепцій історії. Перший – хронологічний (монохронний), коли об'єктом дослідження виступають історичні епохи у хронологічній послідовності. Це лінійні концепції розвитку історії, де історія людства – це єдина Велика історія, магістрального і універсального розвитку, з єдиними тенденціями та закономірностями. Другий підхід іменується цивілізаційним, в рамках якого історичний процес розглядається як складна конфігурація співіснуючих, або постійно змінюючи одна одну у часі цивілізацій і культур. Загальний принцип такого підходу – постійна повторюваність, ритмічність та циклічність історичного процесу [3, 26].

Лінійна концепція історії була історично першим варіантом сприйняття історії, що відо-

бражало найпростішу ідею послідовної фіксації подій [5, 20]. Таке сприйняття було характерне для давніх єгиптян і надалі розвинуте античною історіографією в напрямі універсалізації (розглядалася історія не тільки свого, але й сусіднього народів), прагматики і навіть певної критики джерел.

Історіософське вчення Августина в епоху Середньовіччя репрезентує лінійний рух історичного процесу, коли все суще в часі має свій початок і кінець, а також сенс. Августин надає раціональне пояснення історії, як еволюційно-поступального прогресивного руху від нижчих форм до вищих, а історичний процес уявляється, як система, в якій знаходяться у взаємодіючі всі сфери людського буття (матеріальне виробництво, наука, культура, мистецтво), але концептом якої є людський дух, що має ірраціонально-теологічну природу [5, 25].

Італійський францисканець І.Флорський створив концепцію всесвітньої історії, згідно якої вона поділяється на три „світові стани” як аналог біблійної тріадичності. Історіософське вчення Іоахіма з його проповіддю аскези і духовного відродження було досить впливовим, що відчувається у працях Т.Мюллера, в історіософських дослідженнях Г.Гегеля, Ф.Шеллінга та В.Соловйова. Трактування логічних історичних подій, у І.Флорського, носило містико-діалектичний характер, а отже тяжіло до тлумачення всесвітньої історії з позицій ірраціоналізму [7, 300].

Вершиною розуміння історичної реальності в рамках класичної, лінійної парадигми і водночас початком некласичної парадигми історичної рефлексії є марксистська інтерпретація історії, як природно-історичного процесу зміни суспільно-економічних формацій. Марксизм дещо спрощено трактував буття і свідомість, як суто раціональні явища. Невизнання наявності ірраціонального, з одного боку, зробили пізнання та пояснення історичних явищ суто логічними, зрозумілими, а з іншого – світ і життя не вкладалось в примітивно створені марксистсько-ленінські схеми, що спричинило нігілізм логічно не пояснюваних соціально-історичних та наукових феноменів.

З'ясування своєрідності цивілізацій, як цілісних, відносно автономних і локалізованих у соціальному хронотипі культурних утворень, їхньої ролі й місця в історичному процесі є однією з відмінних рис некласичної парадигми філософсько-історичного мислення. Воно є одним з дієвих засобів розробки, обґрунтування і реалізації нелінійного підходу до осягнення та адекватного відображення розмаїття людської історії.

Уявлення про історичні цикли можна знайти ще в працях давньоримського мислителя Полібія („Всезагальна історія”) та давньокитайського історика Сима Нянся („Історичні нотатки”). Концепції циклічного розвитку домінували в античній культурі та були характерними для філософії Геракліта, Емпідокла, Платона, Арістотеля тощо. В епоху Відродження ідею циклів в історичному процесі висловлював французький історик Дж.Віко. Німецький мислитель Й.Гердер першим розпочав критику лінійно-стадіальної схеми історичного процесу і побудував багатолінійну концепцію історії.

Ідею про культурно-історичні типи локальних цивілізацій було запропоновано у 1869 р. російським вченим М.Я.Данилевським. Ця ідея надалі була розвинута О.Шпенглером, а отримала найбільш повне завершення в концепції локальних цивілізацій А.Дж.Тойнбі. Вагомий внесок в дослідження різних видів циклів в історії суспільства зробили представники школи „Анналів” (М.Блок, Л.Февр, Ф.Бродель) та відомі російські дослідники історичних циклів – Л.Гумільов, І.Д’яконов [2, 85].

Згідно з концепцією А.Тойнбі, цивілізація проходить в своєму розвитку стадії народження (genesis), росту (growth), перелому (breakdown), розпаду (disintegration) та гибелі (dissolution), після чого безслідно зникає, поступаючись місцем іншій [12]. Під цивілізацією він розуміє стійку спільність людей, об’єднаних передусім духовними традиціями, а також географічними рамками. На ранніх етапах розвитку цивілізації, духовній спільності відповідає економіка і політика, а на пізніх, у процесі розвитку економічних і політичних міжнародних зв’язків, чіткий поділ на локальні, замкнуті цивілізації, які зберігаються в основному тільки в духовній сфері. З точки зору економіки і політики, суспільство набуває всесвітнього характеру. При цьому, під духовною спільністю мається на увазі, передусім, спільність релігії. Динаміка цивілізацій визначається законом „Виклику – Відповіді”, відповідно до якого, кожен крок вперед пов’язаний з „адекватною ві-

дповіддю” суспільства на „виклик історичної ситуації” [10, 101].

«Пізній» Тойнбі в якості основної одиниці історії бере вже релігію і церкву, розглядає історію людства, як єдине ціле, свого роду екуменічну, всеохоплюючу цивілізацію. Верховенство релігійної віри, як домінуючого фактору в розвитку цивілізацій надає концепції частково ірраціональний характер.

Багато сутностей, які запровадив А.Тойнбі, не мають чітких логічних формулювань і стають зрозумілими лише після великої кількості історичних прикладів. Так, одне з найважливіших понять теорії А.Тойнбі „Виклик – Відповідь” не подається формально, а розуміється інтуїтивно і будується на великій кількості конкретних прикладів. Поява концепції А.Тойнбі відразу ж викликала бурхливу полеміку не тільки серед професійних істориків, філософів але й широкого кола суспільствознавців та світової громадськості. Однією з причин гострої критики тойнбіанської концепції є її невідповідність, в повній мірі, чітким межам раціональності.

Таким чином, концептуальне пояснення історичного процесу та загальноісторичних закономірностей досить неоднозначне і суперечливе, тому що засноване на різних точках зору ряду істориків та має однобічне визнання раціонального або ірраціонального аспекту, як визначального в історичному процесі. В численних історіософських концепціях чітко не виділяється важливість співіснування та взаємопереходу раціонального та ірраціонального в історії. Проте, наголосимо, що воля, характер, віра, інтуїція, релігія, ментальність та інші категорії з яскраво вираженим ірраціональним характером мають значний вплив на перебіг історичних подій та взаємодію світових цивілізацій. А це, в свою чергу, не можна не враховувати при дослідженні історичних явищ. Отже, істинне філософське розуміння дійсності та історії не може бути досягнуте без застосування та визнання однаково важливих в житті і рівноцінних за значенням категорій раціонального та ірраціонального.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автономова Н.С. Рассудок – Разум – Рациональность. – М.: Наука, 1988. – 287 с.
2. Андреев В.М. „Цивілізаційний підхід” в історіософії XIX–XX ст.: Народження теорії локальних цивілізацій // Печатное слово. – 2003. – № 2. – С. 85-89
3. Гречко П.К. Концептуальные модели истории. – М.: Логос, 1995. – С. 26-49.
4. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Л.Гумільова. – К.: ІЗМН, 1997. – 200 с.
5. Димитрова Л.М. Філософія історії як світоглядна і методологічна парадигма: Автореф. дис.. д-ра філос. наук: 09.00.03 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1998. – 42 с.

6. Исторические типы рациональности / Под ред. В.А. Лекторского. – Т.1. – М.: Логос, 1995. – 350 с.
7. *Колінгвуд Р.* Ідея історії: Пер. з англ. О.Мокровольського. – К.: Основи, 1996. – 615 с.
8. *Кьеркегор С.* Страх и трепет. – М.: Республика, 1993. – С.13-112.
9. *Скотний В.* Раціональне та ірраціональне в науці й освіті. – Дрогобич: Коло, 2003. – 283 с.
10. *Тойнби А. Дж.* Постижение истории: Сборник. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
11. *Шопенгауэр А.* Мир как воля и представления. – М.: Республика. – 1900. – Т.1 – 697 с.
12. *Toynbee A J.A.* Study of History. Vol.XII. Reconsiderations. – L.: Oxford Univ. Press, 1961.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2008 р.

